

Проблеми застосування категоріального апарату науки про національну та соціально-економічну безпеку

Євген Ніколаєв,

асистент кафедри політичної економії
факультетів управління і маркетингу
Київського національного економічного університету
ім. В. Гетьмана

Останнім часом фокус уваги у літературі з питань національної безпеки зміщується із суто прикладних проблем до теоретичних та методологічних узагальнень. У цьому контексті у цій статті аналізується й уточнюється категоріальний апарат, що вживається у дослідженні національної безпеки та її соціально-економічної складової. Пропонуються нові категорії „контекст безпеки” та „критеризація безпеки”.

На початку 1990-х років в процесі роботи над проблемами національної безпеки розпочалися дослідження феномена, відомого як економічна (або соціально-економічна) безпека. Дослідження розвивалися на стику політологічної, економічної та, меншою мірою, соціологічної й юридичної наук. Незважаючи на свій малий вік, сьогодні соціально-економічна безпека є важливою науковою, навчальною та прикладною дисципліною, пріоритетною складовою національної безпеки держави. На нашу думку, це обумовлюється необхідністю визначення шляхів оптимального розвитку країни за наявності несприятливих чинників, зовнішніх та внутрішніх обмежень, що заважають цьому. Адже аналіз суспільних процесів у контексті безпеки дає змогу краще побачити наявні можливості та загрози суспільному розвиткові.

Дуже широкий об'єкт (умови розвитку держави і суспільства), межі якого є доволі розмитими, спричинив появу великої кількості практичних, наукових та навчальних праць з проблем соціально-економічної безпеки. Публікації 1990-х та початку 2000-х років приділяли головну увагу розробці практичних заходів із реалізації соціального та економічного вимірів національної безпеки, вони майже не зачіпали методологічних питань. Тому в цих працях ще не було вироблено єдину методологію

Євген Ніколаєв

і понятійний апарат. Спостерігалось певне розмивання завдань, інструментів, термінології та предмета дисципліни.

В останні роки з'являються праці більш теоретичного характеру (зокрема [1; 6; 8; 14; 15]), в яких автори прагнуть уточнити й узагальнити концепцію безпеки, визначити її межі, надати чіткості „мові дисципліни”. У цьому руслі метою нашої розвідки є розгляд основних категорій, що застосовуються дисципліною, у контексті уточнення їх тлумачення та формулювань.

Почати варто з малоочевидного спостереження, що **під загальною назвою „безпека”** (а також „економічна безпека” та „соціально-економічна безпека”), на нашу думку, **сьогодні поєднуються кілька різнорідних теоретичних схем**, кожна з яких має свою сферу застосування та спрямована на розв'язання окремого кола практичних завдань. До прикладу, оцінка наявних у суспільстві умов та можливостей для розв'язання певного важливого завдання є однією з можливих проблем, визначення самих цих завдань є іншою проблемою, а, скажімо, прогнозування чинників, які загрожуватимуть або, навпаки, сприятимуть стабільності розвитку суспільства за десять років, – третьою. Зрозуміло, що ці проблеми якісно різні і потребують застосування різних підходів. Тим не менше, усі вони розв'язуються у межах дисципліни „безпека”, в якій розмежування теоретичних схем відповідно до якісно різних цілей аналізу не здійснене.

Про останнє свідчить, наприклад, спосіб розв'язання завдання уточнення змісту вихідної категорії дисципліни. Мета одного з досліджень [10] сформульована як „визначення найбільш змістовного і коректного трактування поняття „економічна безпека”. Цієї мети автор дослідження досягає на основі наведення та аналізу кількох десятків (!) визначень вказаного поняття, наявних у літературі. Водночас, якщо прийняти викладену вище гіпотезу про наявність кількох різних схем аналізу економічної безпеки, то мета дослідження визначена помилково. Варто говорити не про пошук єдиного абсолютного, найбільш комплексного та точного визначення поняття, а про те, що категорію „безпека” слід наповнювати конкретним змістом залежно від кожної ситуації та завдання, згідно з яким вибудовується певна аналітична схема. Перехід до такого підходу, з наукового погляду, небажаний. Однак саме такий варіант розв'язання термінологічного питання є адекватним існуючій практиці підведення під поняття „безпека” практично необмеженого кола різнорідних об'єктів та явищ [1, с. 32].

Більше того, оскільки зміст категорії „безпека” слід уточнювати у кожному окремому випадку, то слід припустити, що це поняття не є вихідним. Вихідним поняттям, родовим до категорії „безпека”, є „аналіз суспільного процесу у контексті безпеки”, а отже – „контекст безпеки”. Пропонуємо розуміти **контекст безпеки** як особливий ракурс аналізу явищ і процесів, в якому останні оцінюються з погляду наявності сприятливих

та несприятливих, минулих, поточних та потенційних умов, що впливають або здатні впливати на існування та розвиток відповідного процесу, явища, об'єкта чи суб'єкта. Тобто це особливий погляд, певна позиція або точка зору, з якої розглядаються суспільні процеси. Зміст поняття „безпека” у кожній ситуації буде різним та залежатиме від того, який об'єкт аналізу обрано, який аспект цікавить (політичний, соціальний, міжнародний тощо), якою є мета аналізу тощо.

Разом з тим, вадою пропонованих означень є те, що вони не відповідають інтуїтивному розумінню слова „безпека” як відсутності небезпеки чи загроз. У контексті дослідження суспільних проблем це слово вживається як у сенсі захисту від небезпек, так і в цілком інших значеннях, які практично не відповідають побутовому розумінню. Тобто, на нашу думку, обрання слова „безпека” для вживання у вказаному контексті є невдалим (незважаючи на усталену практику), оскільки це призводить до порушення або штучної зміни його семантики. Звідси, власне, й виникають складнощі щодо надання універсального, вичерпного визначення терміна, яке має не тільки охоплювати майже всі випадки використання даного слова, але й бути наближеним до першої, універсальної дефініції, зберігаючи інтуїтивну зрозумілість.

Подальший матеріал присвячується розгляду термінології, що вживається для опису окремих наявних характеристик, чинників, умов розвитку соціально-економічних процесів, що відповідає позитивній теоретичній схемі аналізу проблем безпеки (на відміну від нормативного підходу, який мав би на меті розробку рекомендацій щодо поліпшення рівня безпеки)¹. В такому випадку пропонуємо під поняттям „безпека” розуміти (1) стан (2) стійкості певної системи, за якого забезпечуються умови для (3) сталого розвитку цієї системи у напрямі, який визначається (4) цілями системи і здійснюється під впливом (5) різних сприятливих та несприятливих факторів. Для соціальних (у тому числі й економічних) систем цілі розвитку задаються **інтересами** соціальних суб'єктів, а несприятливі фактори розглядаються як **загрози**.

Варто наголосити, що в обраному аспекті **безпека** розглядається як характеристика саме певного **стану системи**. Такі поширені означення безпеки, як „відсутність небезпеки (загроз)”, „(спроможність забезпечувати) захищеність інтересів” тощо, характеризують різні аспекти стану, статичних параметрів соціально-економічної системи. За такого підходу динамічні параметри системи (розвиток, його сталість тощо) розглядаються як такі, що відображені у статичних параметрах стану у вигляді характеристик потенційних можливостей системи.

¹ Нагадаємо: позитивна наука висвітлює наявний стан речей, відповідаючи на питання „що є?”, а нормативна розробляє рекомендації щодо поліпшення наявної ситуації, відповідаючи на питання „що робити?”, „що має бути?”. Відповідно, позитивна позиція є більш об'єктивною, тоді як нормативному підходу властивий суб'єктивізм.

Євген Ніколаєв

Наприклад, серед поширених у нас макроекономічних показників безпеки, запропонованих російським економістом та політиком С. Глазьевим [4], наявний статичний показник „рівень ВВП” та відсутній динамічний показник „фактичний та очікуваний темп зростання ВВП”².

Виходячи з цього, проаналізуємо термінологію, яка застосовується у зв'язку з аналізом явища безпеки, у тому числі соціальної та економічної.

Поняття „**критерії економічної безпеки**” використовується при оцінці існуючого рівня безпеки. Воно розуміється як „оцінка стану економіки з точки зору найважливіших процесів, що відображають суть економічної безпеки” [11, с. 36], „дотримання відтворювальних пропорцій, розвиненість механізмів, відповідальних за економічне відтворення, наявність умов для еквівалентного обміну в економічній системі” [6], „здатність... економіки зберігати... критичний рівень суспільного відтворення в умовах критичного зменшення (припинення) поставок ресурсів... або кризових ситуацій...” [5, с. 14]. Можна бачити, що наведені тлумачення є, по-перше, дещо різноплановими та, по-друге, досить абстрактними для того, аби бути прийнятними для точного аналізу рівня безпеки. Крім того, межа між цим поняттям та усталеною категорією „**показники (індикатори) безпеки**” є дуже умовною³. Тому пропонуємо цілком інший варіант вживання вказаного поняття, який, проте, є більш конкретним та аналітично продуктивним.

Поняття „**критерізація безпеки**” варто розглядати як визначену, виходячи із суб'єктивних позицій дослідника, пріоритетність інтересів, загроз, показників та їх порогових значень щодо їх врахування у процесі оцінки стану системи, себто рівня її безпеки. Іншими словами, критерізація відбувається, коли визначено відносно об'єктивний перелік загроз (інтересів, показників стану системи). Вона полягає у ранжуванні позицій цього переліку за їх відносною важливістю, абстрагуванні від найменш визначальних елементів, оскільки врахувати всі фактори у будь-якому аналізі неможливо. Математично це виражається у наданні кожному показнику безпеки певної питомої ваги, вагового коефіцієнта, який застосовуватиметься при підрахунку агрегованих індексів безпеки. В основу критерізації, отже, покладено **суб'єктивний** експертний метод

² Відмінність від нормативних концепцій полягає в тому, що в останніх безпека розглядається як **процес розвитку**, тобто як динамічна категорія (В. Кириленко тлумачить зазначене поняття як процес досягнення системою певного визначеного стану [9, с. 16], Л. Абалкін – як можливість динамічного розвитку економічної системи).

³ У рубриці „визначення термінів” Методики розрахунку рівня економічної безпеки України [12] поняття „**індикатори економічної безпеки**” визначено як „реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері”, а „**критерії економічної безпеки**” – як „реальні статистичні показники, за якими здійснюється оцінка стану економіки країни з точки зору забезпечення її сталого розвитку”. Незважаючи на наявність визначення, поняття „критерії економічної безпеки” у вказаному документі не використовується.

формалізації оцінок безпеки. Цей процес може враховувати деякі виявлені наукою й практикою об'єктивні залежності, а може залишати їх поза увагою.

Відійшовши від термінологічної теми, відзначимо, що, наскільки нам відомо, критеризацію оцінок безпеки в Україні поки що здійснено тільки щодо економічної складової національної безпеки (див. [12]). У нормативно-правових актах немає ранжування індикаторів інших напрямів безпеки – військової, політичної, соціокультурної, інформаційної тощо.

Словосполучення „суб'єкт безпеки” та „об'єкт безпеки” є інтуїтивно зрозумілими, однак некоректно сформульованими.

„Суб'єкти безпеки” [5, с. 107; 11, с. 19; 16, с. 134]. Перелік „суб'єктів безпеки” включає міністерства, інші органи державної влади, фінансові установи, всіх учасників відтворювального процесу, у тому числі й громадян. Це ті суб'єкти, що здійснюють підвищення рівня безпеки, властивого тому чи іншому елементові соціально-економічної системи. Тобто більш коректно говорити про „суб'єктів **забезпечення** безпеки”. У більш сучасних джерелах, зокрема у законі „Про Основи національної безпеки України” [7], таке уточнення вже здійснене. Також прийнятним уявляється формулювання „гарант безпеки”.

Інтуїтивний вираз „**об'єкти безпеки**” [3; 5, с. 107; 7, Стаття 3; 11, с. 19; 16, с. 33] є явно невдалим. Безпека є певним станом, характеристикою, властивістю об'єкта. Ми не кажемо про стан, що він є об'єктом речі чи істоти. До прикладу, станом, характеристикою є температура. Ми говоримо про температуру повітря, тіла людини, але не кажемо, що повітря або людина є „об'єктом температури”. Відповідним чином дивно сприймається й фраза „об'єкт безпеки”. У цьому випадку уточнення „об'єкт **забезпечення** безпеки” [6] не є більш вдалим, адже забезпечення – це дія, а певний рівень безпеки (стан, „температура”) може бути властивим об'єкту без додаткових зовнішніх дій. Можна було б говорити про „суб'єкт, якому властивий певний рівень безпеки”, однак це внесло би плутанину, оскільки такий суб'єкт є об'єктом для суб'єкта забезпечення безпеки. **„Об'єктами безпеки” є суб'єкти соціально-економічної системи.**

Схоже, що поява виразу „об'єкт безпеки” спричинена наявністю виразу „суб'єкт безпеки” і необхідністю відмежуватися від нього. Адже склад суб'єктів та об'єктів безпеки майже збігається: до них належать держава в особі її органів влади, підприємства, громадяни. Як „об'єкт безпеки” кожен з них є елементом соціально-економічної системи, якому властивий певний стан (рівень) захищеності, а як „суб'єкт” він здійснює діяльність з поліпшення стану захищеності „об'єктів”. Тобто поняття суб'єкта і об'єкта вживаються як однопорядкові, а розмежування між ними здійснюється за функціональною ознакою. Так, у законі „Про Основи національної безпеки України” спочатку (у статті 3) йдеться про об'єкти національної безпеки, а в наступній статті – про суб'єктів її забезпечення.

Однак таке вживання термінології суперечить філософському

Євген Ніколаєв

змістові поняття „об’єкт”. „У змістовому плані об’єкт – ім’я предмета або особи, на який спрямована дія, виражена дієсловом” [2, с. 259]. Отже коректно тлумачити вираз „об’єкт безпеки” як **об’єкт діяльності суб’єктів забезпечення безпеки** (такий, на нашу думку, більш коректний вираз водночас є довгим та незручним), але тільки за умови, якщо безпека розглядається не у статичному, а в динамічному, нормативному ракурсі⁴. Справа в тім, що „суб’єкт – носій субстанціональних властивостей і характеристик, що визначають якісні особливості об’єкта. Відповідно, об’єкт – те, що перебуває в залежності від суб’єкта та позбавлене самостійної суті” [13, с. 1001]. Оскільки у межах позитивного підходу безпека розглядається як стан, що існує сам по собі, то в цьому підході **вираз „об’єкт безпеки” позбавлений аналітичного змісту**, а тому не повинен вживатися.

„Функції безпеки” [9, с. 16]. Стан не може виконувати функції. Функції можуть виконувати суб’єкти. Отже йдеться про **функції суб’єктів щодо забезпечення безпеки**. Аналогічне зауваження стосується виразів **„мета безпеки”** [9, с. 15], **„завдання безпеки”**.

І ще одним не тільки термінологічним, але й методологічним питанням є співвіднесення понять **„економічної”, „соціальної” та „соціально-економічної”** безпеки. Воно уявляється нам питанням світоглядного, ціннісного рівня. Вітчизняна і західна наукова, політична й практична традиції розв’язують його у діаметрально протилежні способи. Наскільки можна зрозуміти, вітчизняна традиція виходить з того, що необхідно забезпечувати безпеку всіх основних соціальних акторів (держави, підприємств, громадян). До сфери **економічної безпеки** належить стан економічної стійкості держави та підприємств. Деякі джерела розглядають також економічний стан суб’єктів мезорівня – галузей та регіонів. Наслідком, похідною досягнення високого рівня економічної стійкості перелічених акторів є забезпечення умов відтворення окремих індивідів та родин, що становить зміст **соціальної компоненти безпеки**⁵.

За такого підходу безпека особи є другорядною щодо безпеки держави. У контексті соціальної безпеки розглядаються як якість життя особи, так і ті параметри діяльності держав і підприємств, що впливають на неї (наприклад, гарантування певного рівня доходів, система освіти, мінімальна та середня заробітна платня тощо [див. 15, с. 18]). Таким чином, у загальному сенсі соціальна безпека – це синонім економічної безпеки особи.

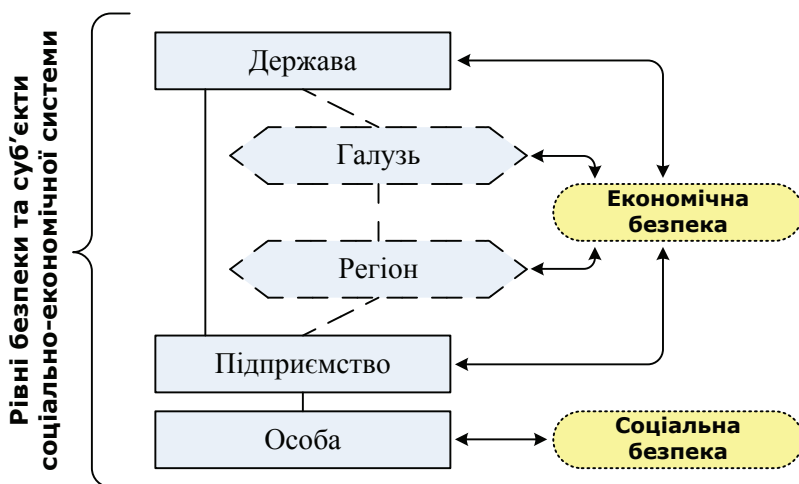
⁴ Навіть у цьому контексті об’єктами (діяльності із забезпечення) безпеки, на нашу думку, коректно вважати не власне фізичних й юридичних осіб та державу, а інтереси цих суб’єктів та їх рівень реалізації (захисту). Або „дієздатність самої держави... можливість для економічних суб’єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів” [6].

⁵ За ширшого підходу соціальна безпека охоплює рівні особи, суспільства і держави. У будь-якому випадку, її цільовою функцією залишається якість життя населення, і функціонування суспільства й держави розглядаються винятково в ракурсі відповідності цій меті. „Соціальна безпека – ...гідний і якісний рівень життя населення” [12].

У свою чергу, механічне поєднання економічної безпеки держави, регіонів, галузей та підприємств із соціальною безпекою населення формує зміст **соціально-економічної безпеки (схема 1)**. Еклектизм цього поєднання полягає у відмінності основних параметрів соціальної та економічної безпеки. Якщо перша зосереджена на параметрах добробуту людини, то друга – на забезпеченні умов для економічного зростання й розвитку, тобто модернізації структури економіки, кількісного збільшення ВВП країни, прибутковості підприємств тощо. Ці цілі можуть суперечити одна одній (наприклад, високого економічного зростання можна досягти в умовах авторитарного владного режиму, коли порушуються й обмежуються права і свободи людини). Тому акценти цих двох вимірів безпеки є принципово різними, що є певною вадою такого тлумачення змісту соціально-економічної безпеки.

Схема 1

Соціально-економічна безпека у вітчизняній науковій традиції



Західна традиція дослідження проблем безпеки є якісно іншою. Як цільова функція розвитку суспільства в ній розглядається досягнення високого життєвого рівня населення, а отже парадигма економічної безпеки починається з рівня окремої особи. Поняття **економічної безпеки** (підкреслимо, не соціальної!) у деяких західних джерелах тлумачиться як таке, що сфокусоване на рівні життя особи. Воно включає такі складові, як рівень бідності, стан системи охорони здоров'я, безробіття, умови праці та загалом відбиває характеристики ринку праці. Найзагальнішим відображенням рівня економічної безпеки західні джерела називають поточний і прогнозований рівень доходів людини, що визначається

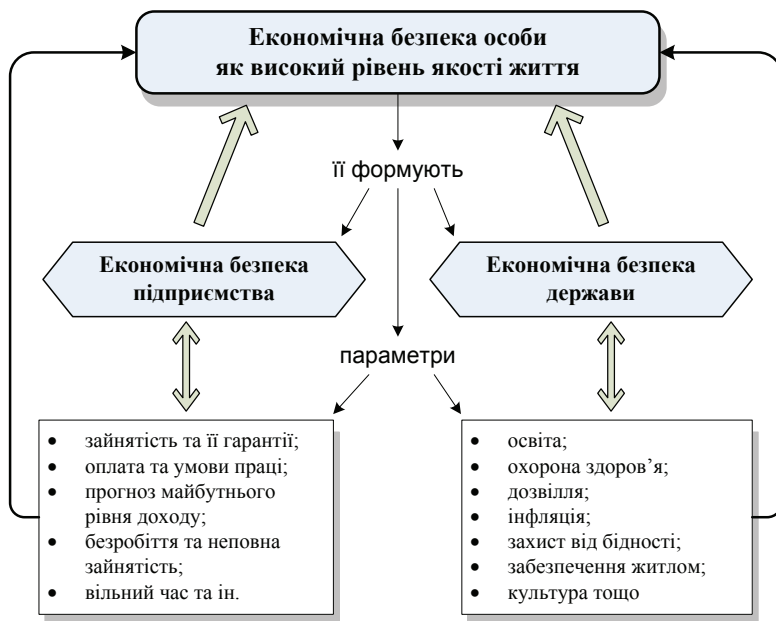
Євген Ніколаєв

місцем її роботи та законодавчими й інституційними перепонами, що заважають свавільному звільненню працівників. Категорія „соціальна безпека” є синонімічною щодо „політики соціального захисту населення” та застосовується для характеристики існуючих в країні соціальних гарантій на випадки безробіття, хвороби, інвалідності, виходу на пенсію, а також рівня надання населенню соціальних послуг. Термін „соціально-економічна безпека” в такій парадигмі не вживається.

Перевага цього підходу полягає в тому, що результати діяльності підприємств і держави оцінюються з погляду їх відповідності центральному завданню: забезпеченню високого рівня добробуту в суспільстві. Наголос зміщується з параметрів ринкової успішності суб’єктів мікро- та макrorівня на соціально важливі параметри (схема 2). Вада в тому, що в „антропоцентричну” систему економічної безпеки не включаються деякі елементи, які аналізуються в межах попередньої, „державоцентричної” парадигми економічної безпеки, такі як фінансова, енергетична, інвестиційна, інноваційна, регіональна безпека. Таким чином, західна концепція економічної та соціальної безпеки є порівняно вузькою, що проте дозволяє їй чіткіше сфокусуватися на головній цільовій функції розвитку суспільства.

Схема 2

Зміст економічної безпеки у західній традиції



Оцінку причин того, з чим пов'язана така концептуальна протилежність пострадянського та західного підходів до змісту економічної безпеки, залишимо за межами цього матеріалу. Дозволимо собі лише висловити думку, що перехід від державоцентричної до антропоцентричної парадигми економічної безпеки у нас сьогодні був би передчасним та не відповідав би поточній логіці вітчизняного політичного процесу.

Неусталеність вживаного науковою дисципліною категоріального апарату є очевидною ознакою її молодості. У дослідженнях безпеки другим фактором термінологічної неузгодженості, що спостерігається в літературі, є строкатість елементів національної безпеки та їх моделей, що, у свою чергу, пов'язано з широтою проблем, які розглядаються цією теорією. Тому нам уявляється, що процес приведення термінології національної безпеки та її відгалужень до одного спільного знаменника ще триватиме.

Література:

1. **Афонцев С.** Национальная экономическая безопасность: на пути к теоретическому консенсусу // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2002. – № 10. – С. 30 - 39.

2. *Большая советская энциклопедия: В 30-ти томах. Т. 18.* – М.: Советская энциклопедия, 1974. – 632 с.

3. **Власюк О., Варналій З., Паламарчук В., Жаліло Я.** Програма вступного іспиту до аспірантури зі спеціальності 21.04.01 – економічна безпека держави. – К.: НІСД, 2003. – <http://www.niss.gov.ua/Aspirant/21.04.01.htm>.

4. **Глазьев С.** Основа обеспечения экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс // *Российский экономический журнал*. – 1997. – № 1. – С. 3 - 19.

5. **Губський Б.** Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення: Монографія. – К., 2001. – 122 с.

6. **Жаліло Я.** До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку // *Стратегічна панорама*. – 2004. – № 3.

7. Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV „Про Основи національної безпеки України”. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>.

8. **Ліпкан В.** Національна безпека і національні інтереси України. – К.: КНТ, 2006. – 68 с.

9. **Кириленко В.** Інвестиційна складова економічної безпеки: Монографія. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.

10. **Мірошниченко О.** Теоретичні аспекти дослідження питання національної економічної безпеки // *Вісник економічної науки України*. – 2007. – № 2. – С. 110 - 115.

11. **Мунтіян В.** Економічна безпека України: Монографія. – К.: КВІШ,

1999. – 464 с.

12. Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60 „Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України”. – http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738.

13. Новейший философский словарь: 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Интерпресссервис; Книжный Дом, 2001. – 1280 с.

14. **Пироженко В.** Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки: гуманітарна складова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3.

15. Соціальна безпека: теорія та українська практика: Монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.; За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К.: КНЕУ, 2006. – 292 с.

16. Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред. Е. А. Олейникова. – М.: Экзамен, 2005. – 768 с.